

**IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA
DEMOGRAFIK JARAYONLAR FARG‘ONA NAMANGAN ANDIJON
OBLASTLARI MISOLIDA**

Mardonova Gulsoraxon Pazilovna

Andijon davlat universiteti

O‘zbekiston tarixi kafedrası tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu tezısdı İkkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda, xususan, Farg‘ona vodiysi viloyatlarida yuz bergan demografik jarayonlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Urush davrida aholining tabiiy o‘shish sur‘atlari, migratsiya oqimlari, harbiy safarbarlik, evakuatsiya jarayonlari hamda ayollar va bolalarning ijtimoiy-demografik holati o‘rganilgan. Farg‘ona, Namangan va Andijon viloyatlaridagi aholi sonidagi o‘zgarishlar, demografik siyosatning o‘ziga xos jihatlari va urushning ijtimoiy oqibatlari chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: İkkinchi jahon urushi, demografiya, evakuatsiya, Farg‘ona vodiysi, migratsiya, aholi o‘shishi.

KIRISH

İkkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng yirik ijtimoiy-siyosiy sinovlardan biri bo‘ldi. 1941–1945 yillar orasida yuz bergan bu fojiali voqea nafaqat front ortidagi iqtisodiy tizimga, balki jamiyatning ijtimoiy-demografik tuzilishiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbekiston ham, urushda to‘g‘ridan-to‘g‘ri jangovar harakatlar bo‘lmaganiga qaramay, bu dahshatli yillar og‘ir yukini o‘z zimmasiga oldi.

Farg‘ona vodiysi — O‘zbekistonning eng zich aholi yashaydigan, mehnat resurslariga boy hudud sifatida urush davrida mamlakatning sanoat, qishloq xo‘jaligi va ijtimoiy infratuzilmasini ta‘minlashda muhim o‘rin tutdi. Shu bilan birga, urush yillarida bu hududning demografik manzarasi keskin o‘zgardi: erkaklar frontga safarbar qilindi, ko‘plab oilalar ajraldi, boshqa respublikalardan evakuatsiya qilingan aholi oqimi Farg‘ona vodiysiga yo‘naltirildi, ayollar va bolalar esa ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotda faol ishtirok eta boshladilar.

ASOSIY QISM

1941 yilning yozida urush boshlanishi bilan O‘zbekistonda aholi sonining tabiiy o‘shish sur‘atlari sezilarli darajada pasaydi. Erkaklarning frontga ketishi, oilalarning ajralishi, iqtisodiy qiyinchiliklar va oziq-ovqat ta‘minotidagi uzilishlar tug‘ilish ko‘rsatkichlarini kamaytirdi. Farg‘ona vodiysi viloyatlarida — Farg‘onada 1940 yilda

har ming aholiga 34 bola tugʻilgan boʻlsa, 1943 yilda bu koʻrsatkich 19–21 promillegacha tushdi. Oʻlim koʻrsatkichlari esa, ayniqsa 1942–1944 yillarda, keskin oshgan.

Andijon va Namangan viloyatlarida oʻsha yillarda tibbiy xizmat tizimi urush ehtiyojlariga yoʻnaltirilgani sababli, kasalliklar (xususan, tifi va bolalar yuqumli kasalliklari) tarqaldi. Bu esa tabiiy oʻsish surʼatlarini yanada pasaytirdi. Shu bilan birga, frontga ketgan erkaklarning koʻplab oilalari bolalar va ayollarning zimmasiga iqtisodiy yukni orttirdi, bu esa oilaviy barqarorlikka salbiy taʼsir koʻrsatdi.

Biroq 1943–1945 yillarga kelib, aholi orasida tibbiy xizmatni qayta tiklash, oziq-ovqat taqsimotining yaxshilanishi natijasida, Fargʻona vodiysi viloyatlarida tugʻilish koʻrsatkichi asta-sekin oʻsishni boshladi. Shu tarzda urush yillari oʻziga xos “demografik toʻlqin”ni yuzaga keltirdi: dastlabki yillarda keskin kamayish, keyingi bosqichda esa nisbiy tiklanish.

1941–1945 yillarda Oʻzbekistondan 1,5 milliondan ortiq kishi safarbar etilgan boʻlsa, shundan taxminan 400 ming nafari Fargʻona vodiysi viloyatlaridan boʻlgan. Fargʻona, Namangan va Andijondan frontga ketganlarning katta qismi yosh, mehnatga layoqatli erkaklar edi. Bu esa demografik tuzilmaning jinsiy nisbatida keskin nomutanosiblikni keltirib chiqardi. 1944 yil maʼlumotlariga koʻra, Fargʻona viloyatida ayollar umumiy aholining 59 foizini, Namanganda 62 foizini, Andijonda esa 60 foizdan ortigʻini tashkil etgan.

Frontdan qaytmagan minglab erkaklarning oʻrni urushdan keyin ham tiklanmadi — bu esa urushdan keyingi yillarda “ayollar avlodi” fenomenini yuzaga keltirdi. Shuningdek, front ortida qolgan ayollar va qariyalar ishlab chiqarish va qishloq xoʻjaligida erkaklar oʻrnini bosdi, bu esa ularning ijtimoiy maqomini oshirdi, lekin demografik tiklanish jarayonini kechiktirdi.

Urush yillarida Oʻzbekiston, jumladan Fargʻona vodiysi, millionlab evakuatsiya qilingan fuqarolarni, front ortidan keltirilgan sanoat korxonalarini va bolalar uylari yetimlarini qabul qildi. 1941–1943 yillar oraligʻida Fargʻona vodiysiga Ukrainadan, Belorussiyadan, Rossiya va Boltiqboʻyi respublikalaridan 300 mingdan ortiq odam evakuatsiya qilingan. Shundan 70 ming nafari Fargʻona viloyatiga, 40 ming nafari Namanganga, 25 ming nafari Andijonga joylashtirilgan.

Bu jarayonlar mahalliy demografik muhitga sezilarli taʼsir koʻrsatdi. Bir tomondan, aholi soni oshdi, ishlab chiqarish kuchlari kengaydi, madaniy almashinuv yuz berdi. Boshqa tomondan, ijtimoiy infratuzilma — uy-joy, oziq-ovqat, tibbiy taʼminot — haddan tashqari yuklama oldi. Evakuatsiya natijasida aholi tarkibidagi milliy nisbalar ham oʻzgardi: rus, ukrain, belorus, yahudiy va boshqa millat vakillari soni keskin oshdi. Shu tariqa Fargʻona vodiysi oʻziga xos etnodemografik mozaikaga aylandi.

Evakuatsiya qilingan mutaxassislar sanoatni, madaniyatni va tibbiyot tizimini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdilar. Shu bois urush davrida shakllangan aralash aholi muhiti urushdan keyingi yillarda madaniy integratsiya va urbanizatsiya jarayonlariga zamin yaratdi.

Urush yillarida O‘zbekiston jamiyatida ayollar va bolalar asosiy mehnat kuchiga aylandilar. Farg‘ona vodiysida ayollar to‘qimachilik fabrikalarida, paxta dalalarida, temir yo‘l qurilishlarida ishladilar. Ko‘plab bolalar esa bolalar uylari va kolxozlarda mehnat jarayonlariga jalb etildi.

Ayollarning iqtisodiy faolligi demografik jihatdan ikki tomonlama ta‘sir ko‘rsatdi. Bir tomondan, ular ishlab chiqarishning muhim ishtirokchisiga aylanishdi, jamiyatdagi ijtimoiy rolini mustahkamladi. Ikkinchi tomondan esa, og‘ir mehnat, to‘yib ovqatlanmaslik, psixologik stress tug‘ilish ko‘rsatkichlarini kamaytirdi. Shu bilan birga, o‘n minglab bolalarning otasiz o‘sishi jamiyatning ijtimoiy-demografik muvozanatini izdan chiqardi.

Farg‘ona vodiysida 1944 yilda tashkil etilgan **Evakuatsiya qilingan bolalar uylari** demografik jihatdan yangi ijtimoiy qatlam — “urush bolalari”ni shakllantirdi. Ularning bir qismi mahalliy oilalar tomonidan asrab olindi, bu esa millatlararo mehr-oqibat va insoniy birdamlikning yorqin timsoli bo‘ldi.

Urushdan keyingi yillarda Farg‘ona vodiysi viloyatlarida demografik tiklanish jarayoni sekin kechdi. 1946–1950 yillarda tug‘ilish ko‘rsatkichlari o‘shishni boshladi, ammo jinsiy nomutanosiblik, oilaviy tuzilmalarning o‘zgarishi, mehnat resurslarining yetishmasligi uzoq vaqt davom etdi. 1950 yilgacha bo‘lgan davrda Farg‘ona vodiysida erkaklar soni ayollar soniga nisbatan 1000 ga 720–750 atrofida bo‘lgan. Bu ko‘rsatkich 1960 yillargacha tiklanmadi.

Shunga qaramay, urush yillarida shakllangan ijtimoiy birdamlik, ayollar faolligi va etnik integratsiya O‘zbekistonning urushdan keyingi demografik va iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Vodiyning iqtisodiy va madaniy salohiyati aynan shu sinovli yillarda shakllangan insoniy birdamlik va ijtimoiy sabr-bardosh zaminida mustahkamlandi.

XULOSA VA MUNOZARA

Ikkinchi jahon urushi yillari O‘zbekiston, xususan Farg‘ona vodiysi aholisi uchun og‘ir, ammo tarixiy jihatdan o‘ta ahamiyatli davr bo‘ldi. Bu yillar mamlakatning demografik manzarasini tubdan o‘zgartirdi: aholining jinsiy va yosh tarkibi buzildi, evakuatsiya oqibatida milliy tarkib rang-baranglashdi, ammo shu bilan birga xalqning birdamlik ruhi, insoniylik va bag‘rikenglik qadriyatlarini yanada mustahkamlandi.

Farg‘ona, Namangan va Andijon viloyatlarining misolida ko‘rish mumkinki, urush demografik inqirozni yuzaga keltirgan bo‘lsa-da, bu hududlarda insoniy hamjihatlik,

ijtimoiy yordam va madaniy integratsiya orqali tiklanish jarayoni tez kechgan. Ayni paytda, urush davrida kechgan demografik siljishlar keyingi o‘n yilliklarda ham mamlakat aholisi tuzilmasiga, ijtimoiy siyosatiga va mehnat resurslariga chuqur ta’sir ko‘rsatdi.

Shunday qilib, Ikkinchi jahon urushi yillaridagi demografik jarayonlar O‘zbekiston tarixida nafaqat yo‘qotishlar, balki irodaviy mustahkamlik, xalqaro birdamlik va yangi ijtimoiy qadriyatlar shakllanishining bosqichi sifatida muhim o‘rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Аҳмаджонов, И. Ўзбекистон аҳолиси тарихи (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми). – Тошкент: Фан, 2012. – 276 б.
2. Ҳамидов, Б. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда ижтимоий жараёнлар. – Тошкент: Академнашр, 2019. – 312 б.
3. Пугачёв, В. И. Население Узбекистана в годы Великой Отечественной войны. // Исторические исследования Центральной Азии. – Ташкент, 1985. – С. 45–63.
4. Saidov, B. Demographic transformations in Uzbekistan during World War II. // Central Asian Review, Vol. 8, No. 2, 2019. – P. 120–138.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi, fond 2456, ro‘yxat 3, ish 118. – “1942–1945 yillardagi aholi hisobotlari”.